

УДК 94(470):[323.26(=411.16)](049.32)«186/1917»

Андрій Мінаєв

Ідентичність та революція

(Рец на кн.: Безаров О.Т.
Єврейський чинник у
революційному русі
в Російській імперії (1861-1917
роки): монографія. Чернівці:
Технодрук, 2018. 440 с.)

З-поміж історичних проблем, які, певно, ніколи не втратять наукової актуальності і, натомість, актуалізуватимуться щоразу під час суспільних криз на теренах колишніх імперій, ментально розколотих соціумів, виділяється проблема множинних лояльностей та/або ідентичностей. Наприклад, останнім часом вітчизняна наукова громадськість жваво обговорює монографію російських істориків Федевичів¹, які дійшли висновку, що в свідомості принаймні частини чорносотенців в українських губерніях антисемітизм та романовський монархізм цілком органічно співіснували із щирою любов'ю до української мови, народної культури та літературної спадщини Т.Г. Шевченка.

Водночас у щойно виданій монографії чернівецького історика, науково-педагогічного співробітника Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, О.Т. Безарова «Єврейський чинник у революційному русі в Російській імперії

© Мінаєв А., 2018

Мінаєв Андрій В'ячеславович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

(1861-1917 роки)» фактично робиться спроба дослідити проблему множинних ідентичностей з протилежного, ніж це здійснили Федевичі, боку, а саме, на прикладі євреїв-учасників російського революційного руху. Дійсно, саме представники російського єврейства показали хрестоматійний приклад множинної лояльності та/або ідентичності, будучи і частиною російського соціуму (такою, що піддавалася одночасно як асиміляції, так і утискам), і частиною єврейського мікросоціуму (яка намагалася як модернізуватись, так і зберегти власну автентичність). Тому, поза сумнівами, вказане дослідження за своїм значенням навіть суттєво виходить за межі сформульованої назви, адже (як і монографія Федевичів) надає методологічний інструментарій для вивчення проблеми множинних ідентичностей у найрізноманітніших історичних контекстах.

Поза сумнівами, єврейське питання в Російській імперії було складним чином «вплетене» в обставини взаємної боротьби царату із революційним рухом, а отже й неодмінно віддзеркалювалось у суспільній думці середини ХІХ - першої третини ХХ ст., де місце та роль євреїв у революційних подіях то піддавалися демонізації, то нівелювались. Тривале замовчування єврейського чинника радянською історіографією та відродження у пострадянській ультраправій публіцистиці деяких характерних чорносотенних міфів дореволюційної доби зумовили неабияку актуальність дослідження цієї цікавої та важливої, однак неоднозначної сторінки історії російського революційного руху. На думку рецензента, монографія О.Т. Безарова являє собою комплексне, глибоке й фундаментальне дослідження ролі євреїв у російському революційному русі, здійснене як на рівні історико-соціологічного аналізу та загальнофілософського осмислення, так і на рівні глибинного психологічного проникнення у сутність зазначеної проблеми. Автор, використавши великий обсяг різноманітних джерел (зокрема, неопубліковані архівні матеріали, опубліковані документи, статистичні відомості, звіти, доповідні, рапорти, резолюції й постанови революційних організацій та органів державної влади тощо), а також наукової літератури, всебічно проаналізував витоки, передумови та причини феномену єврейської революційності в Росії. Він достатньо докладно, використовуючи проблемно-хронологічний

підхід та взявши в якості теоретико-методологічної основи свого дослідження теорію модернізації та теорію ідентичності, зокрема поняття «криза ідентичності», розглянув участь євреїв у всіх основних ідейних та організаційних напрямках російського революційного руху від 60-х рр. XIX ст. до 1917 року. Вочевидь, буде правильним стверджувати, що рецензована праця являє собою найбільш повне і всебічне дослідження проблеми участі єврейства в російському революційному русі, здійснене наразі не лише в Україні, але й узагалі на пострадянському просторі.

Ключовим у монографії, відповідно до теми дослідження, є, власне, поняття «єврейський чинник у революційному русі»; у висновках О.Т. Безаров підкреслює, що останній є науковим критерієм, який дав можливість визначити роль та місце євреїв у загальноросійському революційному русі (с. 380). Зокрема, автором конкретизовано, що мова йде про «ідеологічну, політичну, соціально-економічну і технічну роль представників єврейського народу, яку вони відіграли у становленні та розвитку народницьких, неонародницьких, соціал-демократичних, анархістських революційних організацій Російської імперії» та «історичне місце, яке вони посідали серед інших націй та народностей, які також брали участь у російському революційному русі» (там само).

Головна думка автора, яку він надалі доводить у монографії, власне, сформульована ним у першому розділі й полягає у тому, що посилення політичного антисемітизму в Російській імперії змусило представників єврейської інтелігенції визначатися щодо власної ідентичності. Отже, «більшість із них захопилася ідеями єврейського націоналізму та соціалізму, які згодом привели їх до сіонізму або російського соціалізму (соціал-демократії та неонародництва); меншість не захотіла визнавати крах асиміляції та практикувала своєрідний «ультраасиміляціонізм» аж до «єврейської самоненависті», сповідувала ліворадикальні ідеї на кшталт анархізму або більшовизму. Дехто з поміркованої частини російсько-єврейської інтелігенції спробував відновити втрачену ідентичність у спосіб індивідуального повернення до себе завдяки самореалізації у науці, мистецтві або літературі» (с. 52-53). Рецензент дозволив собі таку розлогу цитату тому, що закладена в ній думка (як і застосування поняття «кризи

ідентичності» щодо аналізу психологічних мотивів російсько-єврейських революціонерів) видається цілком справедливою та продуктивною для поширення на інші сфери, в яких російські євреї намагалися знаходити «віддушину» від, за відомим висловом М. Горького, «свинцевих мерзенностей життя».

Наприклад, цей підхід, застосований автором переважно щодо соціальних революціонерів, цілком правомірно можна використати щодо аналізу біографії одного з найвідоміших «лінгвістичних революціонерів» останньої чверті XIX - початку XX ст., а саме, Л.М. Заменгофа². Останній, відомий загалу як творець планової мови есперанто, народився (як і чимало згадуваних О.Т. Безаровим революціонерів) у польському мультикультурному Білостоку в єврейській напівасимільованій родині і жваво цікавився «єврейським питанням»; зокрема, він обурювався єврейськими погромами, а в юності невдало намагався реформувати і «оживити» іврит. В зрілому ж віці Л.М. Заменгоф здійснив спробу розробити альтернативну сіонізму ідеологію для єврейства, анонімно видавши в 1901 р. брошуру «Гіллелізм. Проект вирішення єврейського питання». У ній він радив кардинально реформувати єврейську релігію, перетворивши її на своєрідний «компроміс між юдаїзмом та християнством», а, отже, й (з точки зору теорії ідентичності) знайти «золоту середину» між націоналізмом та асиміляцією. Зрештою, навіть найвідоміше й формально найвіддаленіше від «єврейського питання» діяння Л.М. Заменгофа - створення міжнародної мови есперанто - тим не менше, також може бути трактоване в контексті поняття «криза ідентичності». Головним мотивом тут виступало створення нейтральної мови, вільної від національних та релігійних коренів, яка б дала можливість усім етносам (в тому числі й євреям) неначе «обнулити» культурні відмінності та почути і зрозуміти один одного на засадах рівності стартових мовних можливостей. Принаймні, у своїй переписці початку XX ст. Л.М. Заменгоф усвідомлював прямий і тісний зв'язок між есперанто і «гіллелізмом» (згодом перейменований ним на «гомаранізм» від есп. *homano* - «людство» та *homarano* - «представник людського роду»); однак зі зрозумілих причин (насамперед, побоюючись навішування на своє дітище ярлика «мови, створеної євреєм для євреїв») він ніколи не підтверджував цього офіційно.

Визнаючи правомірність і наукову продуктивність застосування автором монографії даного підходу, рецензент, з іншого боку, не може не відзначити, що цей підхід в окремих моментах набув у монографії дещо гіпертрофованих рис. Зокрема, видаються надмірними термін «єврейська самоненависть» та спроба пояснення головним чином саме нею сповідування євреями ліворадикальних ідей. У цьому контексті виникає певний сумнів щодо того, наскільки доцільно вважати саме кризу ідентичності визначальним (а інколи, виходячи зі слів автора, ледь не єдиним) чинником ідейної еволюції євреїв-революціонерів. Наприклад, О.Т. Безаров, згадуючи в шостому розділі вбивство П.А. Столипіна колишнім анархістом Д.Г. Богровим, з одного боку, нібито погоджується з тим, що пояснювати цей акт виключно єврейським походженням вбивці є недоцільним, однак, з іншого, зазначає, що «у Д.Г. Богрова, з нашого погляду, не було інших, крім національних, мотивів вбивати П.А. Столипіна» (с. 376).

Структура монографії цілком логічна та відповідає основному авторському задуму, а саме: з'ясувати, яким чином проявлявся єврейський чинник у російському революційному русі і, відповідно, як цьому сприяла криза ідентичності в єврейському середовищі. Монографія складається з шести розділів, поділених на параграфи, висновків, переліку джерел та бібліографії, містить також іменний покажчик. Перший розділ присвячений аналізу історіографії, джерельної бази та методологічних засад дослідження, другий - передумов та причин єврейської революційності; у решті ж чотирьох розділах автор зосередив увагу на місці та ролі євреїв у головних напрямках російського революційного руху (відповідно, народництві, соціал-демократії, партії есерів та анархістському русі).

У цьому відношенні другий розділ «Передумови та причини революційності євреїв у Російській імперії (друга половина ХІХ століття)» фактично виконує роль своєрідного вступу в проблему дослідження, адже в ньому поданий аналіз еволюції політико-правового та соціального становища євреїв на теренах Російської імперії, характеризуються витокі та прояви кризи ідентичності в їхньому середовищі та дається оцінка російсько-єврейській інтелігенції як соціокультурного явища. Важко не погодитись із висновком автора про те, що єврейська революційність «вия-

виласть результатом складних процесів маргіналізації російсько-єврейської інтелігенції внаслідок ідеологічної кризи в її розвитку» (с. 129). О.Т. Безаров влучно характеризує російсько-єврейських інтелігентів як «вільних радикалів», що «намагалися подолати власну кризу ідентичності у спосіб ототожнення революційної боротьби проти самодержавства із боротьбою за рівноправність усіх російських євреїв» (там само).

Водночас, у тексті розділу наявні, принаймні, два моменти, в яких рецензент вбачає ознаки внутрішньої суперечливості. Перший з них стосується рівня урбанізованості російських євреїв. Наприклад, на с. 84 автор наголошує на тому, що російські євреї були найурбанізованішою етнічною групою в імперії; натомість вже на с. 102-й стверджує, що рівень єврейської урбанізації в Російській імперії продовжував занепадати порівняно із Західною та Центральною Європою.

Інше твердження, що викликає певний сумнів у рецензента, стосується уявної «позакласовості» російських євреїв. Так, на с. 105 автор відзначає, що на теренах Російської імперії євреї являли собою народ без усталеної класової структури, становили щодо неєврейського населення один клас, а «бар'єри, які їм доводилося долати, були не класовими, а національними та релігійними». Не може не виникнути питання, чи не є уявлення про «позакласовість» єврейських громад, а тим більше про «однокласовість» євреїв яскравою метафорою, а насправді - явним перебільшенням? Тим більше, що на с. 87-88 автор наголошує на тому, що «... коли єврейські робітники працювали разом із неєвреями на одних фабриках, їхні власники (у тому числі євреї) надавали перевагу робітникам неєврейського походження. Промисловці вважали, що єврейські пролетарі мали порівняно із робітниками християнського віросповідання більш розвинену класову свідомість...». Однак хіба остання цитата сама по собі не свідчить про те, що уявлення автора монографії про «позакласовість» євреїв навряд чи повною мірою відповідає історичній дійсності?

Третій розділ «Євреї в революційному народництві 1870-початку 1880-х рр.» присвячений аналізу єврейського чинника у формуванні та розвитку ідеології та практики народницького руху в Російській імперії (і, зокрема, витокам та початкам становлення такого цікавого ідейного явища як «єврейський

соціалізм» на російських теренах). Найбільший інтерес тут, принаймні, на думку рецензента, становить параграф 3.3., де автором підняте і глибоко досліджене надзвичайно важливе і, до речі, повністю табуйоване в радянській історіографії питання щодо проявів антисемітизму в російських революційних колах. У цьому сенсі, зокрема, цікавий матеріал міститься на с.182-188, де автор розглядає антисемітизм серед народовольців, насамперед, його прояви в українських губерніях. Цей аспект проблеми, знову ж таки, певною мірою опосередковано перегукується із названим вище дослідженням Федевичів, які не лише знайшли українські національні та виразно соціальні мотиви в антисемітській ідеології принаймні частини чорносотенців, однак і навели приклади підтримки колишніми чорносотенними діячами української революції 1917-1921 рр.

Назва четвертого розділу «Вплив єврейського чинника на формування та розвиток російської соціал-демократії (1897-1917 рр.)» говорить сама за себе: у ньому О.Т. Безаров дослідив роль та місце євреїв у становленні та еволюції російського соціал-демократичного руху. Особлива увага тут зосереджена на таких фракціях РСДРП як Бунд та меншовики, а з центральних персоналій - на постатях Ю. Мартова та Л. Троцького. Автор розглядає названих діячів як свого роду антиподів (як з точки зору їхніх ідейних поглядів, так і щодо того, який саме типаж російсько-єврейського революціонера ці діячі являли). Так, Мартов характеризується як прихильник європейської соціал-демократії (с. 255), теоретик і рафінований інтелектуал, «рабин марксизму» (с. 277), тоді як Троцький виступає «інтелектуалом-еретиком серед ортодоксальних марксистів і марксистом з-поміж ревізіоністів» (с. 277). На думку рецензента, ці характеристики є доволі влучними, однак, на жаль, у намальованій картині, де обидва діяча розглядаються як вияв своєрідних світоглядних крайнощів, фактично не залишилося місця для низки інших постатей. Власне, логіка викладу матеріалу підказує необхідність додати до структури та тексту четвертого розділу окремий параграф про євреїв у більшовицької фракції (тим більше, що автор у висновках до монографії на с. 386 наголошує на тому, що серед лідерів більшовиків було чимало відомих революціонерів єврейського походження). Певною мірою

О.Т. Безаров намагається пояснити відсутність такого структурного підрозділу наступним міркуванням: на сформульоване питання, наскільки Троцький був типовим російсько-єврейським революціонером (с. 265) дається надалі відповідь, що цей діяч являв собою той самий типовий приклад «неєврейських євреїв», «вкрай асимільованих особистостей», що й євреї з числа більшовицьких лідерів (с. 386-387). Однак цей висновок (щодо фактичного збігу типажу, представленого Л.Троцьким із типажами єврейських лідерів більшовиків) не виглядає таким очевидним із тексту монографії.

З одного боку, Л. Троцький дійсно підкреслював, що національна приналежність не відігравала жодної ролі в його особистому житті, оскільки вже від ранньої молодості національні упередження викликали в ньому моральну відразу; захоплення марксизмом разом із тривалим життям закордоном сприяли формуванню свідомого інтернаціоналізму, а тому будь-які пізніші згадки ним свого єврейства здійснювались «виключно з міркувань політичного розрахунку»³. Це цілком збігається з твердженням О.Т. Безарова про те, що Троцького «мало хвилювало його єврейське походження і йому навряд чи доводилося страждати від проявів антисемітизму, який розглядався ним як звичайний вияв соціальної несправедливості» (с. 274); так само не викликає заперечень і авторська теза про те, що Троцький «убив у собі єврея» (с. 277). Однак, з іншого боку, на думку рецензента, при всій близькості типажу євреїв-більшовиків до особистості Троцького, між ними були й відмінності. По-перше, Л. Троцький до 1917 року ніколи не належав до більшовиків (як справедливо відзначає й сам автор); навіть серед названих О.Т. Безаровим осіб, з якими він завжди підтримував теплі і товариські стосунки (с. 268), більшовиків була абсолютна меншість. По-друге, на думку рецензента, на відміну від багатьох інших євреїв-революціонерів, Л. Троцький являв собою приклад асимільованості не стільки в російському революційному русі, скільки в загальноєвропейському, маючи значно більшу, ніж колеги-більшовики, схильність до своєрідного «революційного космополітизму», тобто був, якщо можна так стверджувати, одним із найбільш «європейських» з-поміж єврейсько-російських лівих радикалів. Власне, про

це згадує й автор монографії, підкреслюючи, що ледь не найспорідненішу душу Л.Троцький вбачав у Р. Люксембург, яка «відчувала себе як вдома у всьому світі» (с. 274). Чи можна подібне ж однозначно сказати про інших більшовицьких лідерів-євреїв? Рецензент в цьому не впевнений, однак якщо й так, то напевно чи це доцільно стверджувати категорично і в будь-якому разі із цією тезою можна сперечатись.

Загалом, на думку рецензента, параграф 4.4. «Витоки та ідейні засади ліворадикального екстремізму Л.Д. Троцького» є одним із найбільш контroversійних у монографії, адже торкається неоднозначної особистості, щодо якої в істориків досі не склався консенсус. Вірогідно, що автор при написанні цього параграфа певною мірою підпав під вплив деяких стійких і давніх стереотипів, притаманних радянській, а почасти й пострадянській історіографії; зокрема, це стосується тверджень про відсутність у Л. Троцького твердих марксистських переконань (с. 267) та політичної самостійності (с. 277), а також деяких інших.

В останніх двох розділах («Діяльність євреїв у партії соціалістів-революціонерів (1901-1917 рр.)» і «Місце та роль євреїв у російському анархістському русі») автором здійснено глибокий аналіз єврейського чинника у формуванні ідеології та організаційної структури неонародницького та анархістського рухів, а також у визначенні й безпосередній реалізації їхніх стратегічних та тактичних завдань. Не можна не погодитись із твердженням, сформульованим автором у висновках до монографії, зокрема, про те, що боротьба за соціалізм у Росії була для єврейських неонародників водночас боротьбою за національно-культурне відродження єврейського народу, адже реалізація ідеалів свободи і справедливості виглядала необхідною запорукою національного самовизволення російських євреїв (с. 388). Особливий ж інтерес, на думку рецензента, являє здійснене О.Т. Безаровим дослідження феномену єврейського анархістського руху: варто визнати цілковиту справедливість авторського висновку про те, що кількість євреїв з-поміж усіх анархістів, які діяли на теренах Російської імперії, дозволяє стверджувати про існування самостійного єврейського анархістського руху з епіцентром в губерніях

смуги осілості (с. 391). Ці міркування автора позначені очевидною новизною й суттєво доповнюють наші уявлення про революційний рух у Російській імперії окресленого періоду.

Підсумовуючи все сказане вище, рецензент повинен підкреслити, що переважна більшість висловлених зауважень є не концептуальними, а радше такими, що потрібно сприймати як запрошення до дискусії, або ж є другорядними за значенням. Натомість монографію О.Т. Безарова, поза будь-якими сумнівами, варто визнати такою, що не лише за формою відповідає усім наявним науковим та науково-методичним вимогам щодо подібного роду видань, але й за змістом, на думку рецензента, являє собою гідне, оригінальне й глибоке дослідження обраної теми, яке містить нове синтезне історичне знання про важливу наукову проблему, а отже, безумовно знайде чимало вдячних читачів з-поміж як вузьких фахівців, так і широких кіл зацікавленої громадськості.

Примітки:

¹ Климентій К. Федевич, Климентій В. Федевич. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905-1917 роки). - Київ, Критика, 2017; деякі рецензії на цю монографію див. на сайті: <http://www.historians.in.ua>

² Див. докл.: Dobrzyński, Roman. La Zamenhof-strato. Verkita laŭ interparoloj kun d-ro L.C. Zaleski-Zamenhof. — Kaunas: Ryto varpas, 2003. — Pĝ. 184-209; пер. з еспер. на рос. див.: Можаяев П. Улица Заменгофа. Ч. 15, 16 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://mevamevo.livejournal.com/513220.html> , <https://mevamevo.livejournal.com/517353.html>

³ Троицкий Л. Моя жизнь: Опыт автобиографии. Тт. 1-2. - М.: Панорама, 1991. - С. 329.

Мінаєв А.В.

Надійшла до редколегії 14.12.2018 р